

JACEK LEOŃSKI

HISTORIA WYKORZYSTYWANIA DOKUMENTÓW OSOBISTYCH W SOCJOLOGII

Dokumenty osobiste (listy, autobiografie, pamiętniki, dzienniki, notatki, rysunki, fotografie, opowiadania ustne) wykorzystywane są jako źródła analizy socjologicznej. Tak rozumiane źródła podzielić można na zastane i wywołane. Ze względu na historyczną przewagę zastosowania jednego typu źródeł (opisujących historię życia), dokumenty osobiste są bardzo często nazywane dokumentami biograficznymi. Analiza dokumentów osobistych traktowana jest także jako metoda postępowania badawczego (nazywana najczęściej metodą autobiograficzną lub biograficzną), określająca zasady korzystania przez socjologów z tych dokumentów.

Początki posługiwania się w naukach społecznych dokumentami osobistymi tkwią w biografistyce literackiej, historycznej i filozoficznej. Za klasyków tego sposobu myślenia przyjmuje się najczęściej Diogenesa Laertiosa (III w. n.e. - 10 ksiąg *Żywotów i poglądów tych, co się odznaczyli w filozofii*) oraz Plutarcha z Cheronei (I/II w. n.e. - *Żywoty sławnych mężów; Z żywotów równoległych*). Bezpośredniej inspiracji należy jednak szukać w badaniach psychologicznych i psychiatrycznych, szczególnie w zastosowaniach studium przypadku pod koniec XIX w. Jak pisze T. Rzepa¹, pojawienie się studium przypadku należy uznać za "moment kluczowy" konstituowania się jednocześnie dwóch metod psychologicznych: psychobiografii i portretu psychologicznego.

Pierwsze psychobiografie sporządzone zostały niezależnie od siebie przez W. Witwickiego (1909 r. - psychobiografia Sokratesa) i S. Freuda (1910 r. - psychobiografia Leonarda da Vinci). Od tego czasu podstawową zasadą stosowania metody psychobiograficznej jest wykorzystanie wybranej lub skonstruowanej przez badacza teorii psychologicznej do analizy konkretnej biografii. Teorie, które do dnia dzisiejszego najczęściej aplikuje się do badań biograficznych w psychologii, wywodzą się z nurtu psychoanalizy.

Geneza zastosowania dokumentów osobistych do badań naukowych w socjologii związana jest z osobą Williama Isaaca Thomasa (1863 - 1947), psychologa, socjologa i antropologa, jednego ze współtwórców tzw. szkoły chicagowskiej. Jednym z podstawowych osiągnięć tej szkoły było odejście od filozoficznej refleksji i skierowanie uwagi psychologów, socjologów i antropologów amerykańskich na empiryczne badania współczesnego społeczeństwa. W. I. Thomas dążył do przedstawienia takiego sposobu uprawiania psycho-

¹ T. Rzepa, *Intuicja w badaniach psychologicznych*, Poznań 1992, s. 33.

logii społecznej, by była ona nauką empiryczną. Cechą tej nowej nauki było jej powiązanie z antropologią społeczną, historią i socjologią. Jak stwierdza J. Szacki², około 1908 r. Thomas rozpoczął badania nad współczesnym społeczeństwem, w pierwszym okresie skupione na problematyce imigrantów w Stanach Zjednoczonych. W latach 1909-1910 zaczął gromadzić listy imigrantów polskich, które w pierwotnych zamierzeniach - po odpowiednim usystematyzowaniu i skomentowaniu - miały stać się podstawą przyszłej wielkiej publikacji o charakterze źródłowym. W 1912 r. Thomas po raz pierwszy sformułował postulat wykorzystania do celów badawczych takich materiałów, jak dzienniki, księgi sądowe i kościelne, kazania i programy szkolne.

Z. Dulczewski podaje (za L. A. Coserem) następującą wersję wydarzenia, które naprowadziło Thomasa na odkrycie polskich listów:

„Postanowiwszy skoncentrować swoje studia na polskiej grupie etnicznej, Thomas zgodnie ze swoim wykształceniem etnicznym, a ponadto stosując procedury badawcze antropologów, wyuczył się języka polskiego, a następnie zaczął nawiązywać kontakty z grupą polonijną chicagowską oraz odbywać podróże do Polski. Posługiwał się w tym przypadku metodami stosowanymi w badaniach nad ludami niepiśmiennymi, nie planując w ogóle gromadzenia dokumentów pisanych.

Pewnego deszczowego ranka, przechodząc alejką za podwórkiem swego domu, musiał odsunąć się nagle na bok, by ominąć paczkę śmieci, którą wyrzucił ktoś przez okno. Ponieważ paczka rozerwała się, wypadł z niej długi list. Thomas podniósł go, wziął do swego domu i stwierdził, że list ten był pisany przez polską dziewczynę odbywającą kurs szkoleniowy w szpitalu. Adresowany był do jej ojca i dotyczył głównie spraw i kłótni rodzinnych. Thomas stwierdził, że z takich listów można się wiele nauczyć. Ten nieprawdopodobny przypadek przyczynił się do rozwinięcia przez Thomasa jego metody dokumentów osobistych, z której stał się sławnym”³.

Po spotkaniu z Florianem Znanieckim, Thomas zrezygnował z wydawnictwa o charakterze tylko źródłowym. Wspólnie opracowali zebrane przez Thomasa listy polskich imigrantów oraz przygotowali komentarze i teksty o charakterze metodologicznym, uzasadniające stosowanie dokumentów osobistych jako materiału źródłowego dla potrzeb socjologii i psychologii społecznej. W efekcie, w latach 1918 - 1920 ukazało się pięciotomowe dzieło *The Polish Peasant in Europe and America (Polski chłop w Europie i Ameryce)*.

Dzieło Thomasa i Znanieckiego było w dziejach socjologii wydarzeniem bardzo istotnym, gdyż stanowiło połączenie w jedną całość teorii społecznej z badaniami empirycznymi. Było to możliwe nie tylko dzięki nowym koncepcjom teoretycznym, lecz także dzięki zastosowaniu nowego w socjologii typu źródeł - dokumentów osobistych. Metodologiczne uzasadnienie stosowania tego typu źródeł, zawarte w *Chłopie polskim*, daje początek metodzie dokumentów osobistych.

² J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1981, s. 605.

³ Z. Dulczewski, *Florian Znaniecki. Życie i dzieło*, Poznań 1984, s. 142.

Od tego czasu można mówić o dynamicznym rozwoju tej metody. Rozwój ten daje się podzielić na trzy okresy, które są typowe dla socjologii, psychologii i antropologii oraz ich pogranicza⁴. Pierwszy okres związany jest z początkami metody, rozwijaniem jej założeń i praktycznych zastosowań. Jego granice pokrywają się w zasadzie z okresem międzywojennym. Obok dzieła Thomasa i Znanieckiego, warto odnotować w tym okresie prace C. R. Shawa: *The Jack Roller: A Delinquent Boy's Own Story* (1930), *The Natural History of a Delinquent Career* (1931) i *Brothers in Crime* (1938) oraz Ch. Büchlera: *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem* (1933). Dyskusji metodologicznej na temat metody dotyczyły w tym czasie prace: J. Dollarda, *Criteria for the Life History* (1935); H. Blumera, *An Appraisal of Thomas and Znanieckie "The Polish Peasant in Europe and America"* (1939); R. Angella, *A Critical Review of the Development of the Personal Document Method in Sociology 1920 - 1940* (1945). Dla rozwoju badania historii życia ważne są też z tego okresu: H. A. Murray, *Explorations in Personality* (1938), G. W. Allport, *The Use of Personal Documents in Psychological Science* (1942) oraz N. A. Polansky, *How Shall a Life-History be Written?* (1941). Istotny wkład wnoszą też prace antropologów: P. Radina, *Crushing Thunder: The Autobiography of an American Indian* (1926), L. W. Simmonsa, *Sun Chief: The Autobiography of a Hopi Indian* (1942) oraz C. A. DuBois, *The People of Alor* (1944).

Drugi etap - trwający od końca II wojny światowej do połowy lat sześćdziesiątych - odznacza się znacznym spadkiem zainteresowania metodą dokumentów osobistych (biograficzną), choć prace nad badaniem historii życia w tym czasie też trwają. D. Bertraux stwierdza, że ten typ badań przeszedł od entuzjazmu w latach dwudziestych do jawnego odrzucenia w latach pięćdziesiątych; od najbardziej pozytywnej opinii Thomasa i Znanieckiego do najsilniejszej formy krytyki: milczenia⁵. Nie mniej jednak w okresie tym powstały takie prace, jak: A. Leighton, D. Leighton, *Gregorio The Hand-Trembler: A Psychological Study of Navaho Indian* (1949), R. W. White, *Lives in Progress* (1952), E. H. Erikson, *Young Man Luther* (1958) i O. Lewis, *The Children of Sanches: Antobiography of a Mexican Family* (1961).

Trzeci - trwający do dziś - okres rozwoju metody, rozpoczął się w drugiej połowie lat sześćdziesiątych. Jego cechą charakterystyczną jest wielość orientacji teoretycznych i metodologicznych. Przede wszystkim jednak renesans lub "odkrywanie" metody związane są z ustaleniami teoretycznymi P. L. Bergera i T. Luckmana, B. G. Glasera i A. L. Strausa oraz A. Schütza. Adaptacja założeń różnych szkół i orientacji badawczych w celu uzasadnienia stosowania metody, jest zjawiskiem powszechnym. Konsekwencją tego jest eklektyzm w wyborze obiektu badań, stosowanych procedur i technik badawczych. Przejawia się on także w różnorodnych określeniach metody. Użycie rozmaitych sformułowań czasami jest nieświadome i wynika z tradycji oraz zapożyczeń, czasami jest skutkiem zastosowania określonej teorii (np. metody dokumentów osobistych, biograficznej, psychobiograficznej), wy-

⁴ W. Runyan, McKinley, *Historie życia a psychobiografia*, Warszawa 1992, s. 17 - 19.

⁵ D. Bertaux (ed.), *Biography and Society*, Beverly Hills 1981, s. 1.

boru określonego przedmiotu badań (np. metody historii życia - dróg życiowych, metody trajektorii), procedury lub techniki badawczej (np. metody pamiętnikarstwa, metody historii mówionych). Trudno mówić współcześnie o jednej metodzie dokumentów osobistych czy jednej metodzie biograficznej.

Wśród najbardziej znaczących prac ostatniego okresu rozwoju omawianej metody można wymienić te, które koncentrują się na jej statusie teoretycznym oraz te, które skupiają się przede wszystkim na biografii jako przedmiocie badań. Często prace te zawierają zarówno "teorię biograficzną", jak i analizę konkretnych życiorysów lub ich fragmentów. Wśród znaczących współcześnie badaczy wymienić należy następujące osoby: D. Bertaux, I. Bertaux-Wiame, H.-G. Brose, M. Catani, N. K. Denzin, F. Ferrarotti, W. Fischer, R. Grathoff, I. Helling, M. Kohli, F. Schütze i A. Strauss.

W rozwoju metody dokumentów osobistych można wskazać na pewną ewolucję. W momencie jej pojawienia się dokumenty osobiste stanowiły źródło informacji dla socjologa. Teoretyczny status tego typu źródła wymagał metodologicznego uzasadnienia. Stąd dokumenty osobiste zaczęły występować w dwojakim charakterze: źródła i metody badawczej. Przewaga stosowania jednego typu dokumentów osobistych (autobiografii, pamiętników) - dotyczących całego życia badanych - sprawiła, że upowszechniła się nazwa dokumentów autobiograficznych na określenie źródeł badania oraz metody autobiograficznej (biograficznej) na określenie metodologicznego uzasadnienia stosowania tych źródeł. Doprowadziło to też do rozwinięcia zainteresowania biografiami jako tematem.

W konsekwencji dadzą się zarysować trzy zasadnicze stanowiska w analizie dokumentów biograficznych. Pierwsze jest orientacją metodologiczną i ogólnoteoretyczną - przez badanie indywidualnych biografii starano się wyjaśnić relacje pomiędzy podmiotami a kształtem społeczeństwa. Drugie stanowisko zakłada traktowanie biografii jako przedmiotu analizy. Wreszcie trzeci obszar eksploracji badawczych będzie związany z rodzajami źródeł biograficznych, sposobami ich pozyskiwania i wywoływania, procedurami i technikami analizy zjawisk biograficznych. W praktyce stanowiska te mogą występować rozłącznie, częściej jednak stanowią określone teoretycznie i metodologicznie całości.

Metoda dokumentów biograficznych znalazła także swoje odbicie instytucjonalne. Wyrazem tego jest powołanie przy Międzynarodowym Towarzystwie Socjologicznym Komitetu Badań (Nr 38) "Biografia i Społeczeństwo". Efektem prac tego Komitetu są wydawnictwa angielsko-francuskie: *Life Stories/Récits de Vie* oraz *Biography & Society/Biographie & Société*. Nadto warto wymienić ośrodki badawcze w istotny sposób rozwijające metodę dokumentów biograficznych: Florian Znaniecki Archive (Uniwersytet w Bielefeld), Centre d'Etude des Mouvements Sociaux (Paryż) i Oral History Research Center (California State University).

Najpowszechniej metodę dokumentów osobistych zaadaptowała socjologia polska. Stąd też często można spotkać się z określeniem tej metody jako "metody polskiej" - szczególnie tej jej postaci, która wiąże się z dokumentami wywołanymi: autobiografiami i pamiętnikami pisanymi na zamówienie badacza. Rozwinęła się instytucja ogłaszania przez badaczy i placówki na-

ukowe konkursów na pamiętniki, autobiografie, wspomnienia i wypowiedzi biograficzne. Powstała cała metodologia dotycząca organizowania konkursów, pisania odezów konkursowych i sposobów opracowywania uzyskanych w ten sposób materiałów. Konsekwencją było także ukształtowanie się społecznego ruchu pamiętnikarskiego, organizującego - niekoniecznie dla celów naukowych - bardzo liczne konkursy.

Polscy socjologowie, stosujący metodę dokumentów osobistych, odwołują się najczęściej do tradycji intelektualnej F. Znanieckiego. On sam zresztą osobiście rozwijał tę metodę w Polsce międzywojennej. Był pomysłodawcą i realizatorem pierwszego w świecie konkursu na autobiografie "Życiorys własny robotnika", ogłoszonego na Uniwersytecie Poznańskim w 1921 r. oraz konkursu "Czym było i czym jest dla Ciebie miasto Poznań?" Znaniecki wykształcił też uczniów, wśród których najbardziej znaczącymi postaciami, dalej rozwijających i propagujących metodę dokumentów biograficznych - aż do czasów współczesnych - byli J. Chałasiński i J. Szczepański. Wśród reprezentantów innych orientacji teoretycznych w Polsce, zajmujących się gromadzeniem lub wykorzystaniem dokumentów osobistych, byli L. Krzywicki i W. Grabski. Ten ostatni przeprowadził też krytykę założeń metodologicznych sposobów użytkowania dokumentów biograficznych, proponowaną przez Znanieckiego.

W okresie powojennym praktycznie nastąpił zanik użytkowania dokumentów osobistych w socjologii polskiej. Spowodowane to było polityczną i ideologiczną krytyką socjologii jako "nauki burżuazyjnej" i administracyjnym zakazem jej uprawiania. Jeszcze ostrzej "krytykowano" metodę dokumentów osobistych jako posługującą się niemarksistowską metodologią. Po 1956 r. ma miejsce renesans metody. Ogłaszane są liczne konkursy na autobiografie, wspomnienia, pamiętniki i wypowiedzi.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dają się zauważyć wpływy - pochodzące z socjologii światowej (odkrywającej na nowo metodę) - uwzględniające nowe trendy i stanowiska. Można powiedzieć, że współcześnie wśród polskich badaczy - podobnie jak na świecie - funkcjonują różnorodne sposoby użytkowania dokumentów osobistych.

Wśród polskich socjologów, obok F. Znanieckiego, postaciami posiadającymi największy dorobek w zakresie korzystania z dokumentów osobistych, byli w dalszym ciągu aktywnie działający uczniowie Znanieckiego - J. Chałasiński i J. Szczepański.

Wymienić należy również B. Gołębiowskiego i F. Jakubczaka, którzy większość swych prac naukowych poświęcili uzasadnieniu i wykorzystaniu w socjologii dokumentów osobistych. Nadto należy tu wspomnieć te osoby, które w sposób naukowo dojrzały stosowały lub odwoływały się do tej metody, najczęściej przy okazji rozwiązywania określonych problemów: Z. Dulczewskiego, A. Kłoskowską, St. Kowalskiego i J. Pietera.

Instytucjonalnym odbiciem zainteresowania metodą biograficzną w Polsce są: Centrum Pamiętnikarstwa Polskiego i Polonijnego - Instytucja Pamięci Narodu w Warszawie, związane z nią Towarzystwo Przyjaciół Pamiętnikarstwa i Fundacja Popierania Pamiętnikarstwa Polskiego i Polonijnego im. J. Chałasińskiego w Warszawie oraz Dom Pamiętnikarstwa Pol-

skiego i Polonijnego w Rudnie, nieistniejący obecnie Komitet Pamiętnikarstwa PAN i Ośrodek Badań Biograficznych Uniwersytetu Szczecińskiego. Warto też odnotować periodyk "Pamiętnikarstwo Polskie", wydawany przez Centrum Pamiętnikarstwa oraz serie wydawnicze Ośrodka Badań Biograficznych: *Historia nauki polskiej w autobiografiach* i *Prace Ośrodka Badań Biograficznych Uniwersytetu Szczecińskiego*. W Centrum Pamiętnikarstwa Polskiego powołane zostało Interdyscyplinarne Konwersatorium Pamiętnikoznawstwa "Autobiografia a społeczeństwo - doświadczenie i przyszłość", które uruchomiło w 1993 r. własną serię wydawniczą.

HISTORY OF USE OF PERSONAL DOCUMENTS IN SOCIOLOGY

S u m m a r y

The paper outlines brief historic information on the engagement of research techniques in social sciences which make use of personal documents, particularly since W.J. Thomas's and F. Znaniecki's work. It also gives an account of the beginning of the development of psychobiographic documents.